

THE REASONS OF CHUDNIV CAMPAIGN OF 1660

Based on the published sources and works of Ukrainian and foreign historians, the article investigates the reasons that led to the armed conflict in summer – autumn of 1660. It is necessary to clarify the process of these reasons formation in the governing circles of Chudniv Campaign States Parties (the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Crimean Khanate, Cossacks Ukraine, and Russia) during 1659 – the early 1660.

The author used the documents that helped to shed light on the trends of worsening relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Crimean Khanate on the one hand, and Russia and the Hetmanate – on the other. The analysis of military and political government events related to the preparation to military actions is given in the article. Special attention is paid to the international agreements that took place during that period (The Treaty of Hadiach of 1658, The Pereyaslav Articles of 1659, The Treaty or Peace of Oliva of 1660). The success of the future campaign depended on the alignment of forces in the region.

An important aspect of the article is the attempt to determine the main factors of the crisis aggravation in the environment of the Ukrainian elite at the turn of 50-60's of the seventeenth century. It is appropriate to show the reasons of the vast majority reorientation towards the convergence with Muscovy, which confirmed the involvement of the Hetmanate in Russian-Polish conflict.

Key words: Cossack Ukraine, Russia, the Commonwealth, the Crimean Khanate, relationships, negotiation, diplomacy, treaty, opposition, conflict.

Отримано: 11.11.2014

УДК 330.342.146:338.45(477.4)«18»

A. О. Михайлик

СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН У ПРОМИСЛОВОСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

В статті, на основі архівних джерел та історіографічної бази, висвітлюється розвиток промислового виробництва на території Правобережної України протягом першої половини XIX ст. Визначаються регіональні особливості становлення промисловості як під впливом дії вільного ринку, так і політико-соціальних факторів перебування краю в складі Російської імперії.

Розпочинає розвідку коротка інформація щодо історіографії порушеної проблеми.

Місцеву промисловість формували наявні тут природно-географічний чинник (корисні копалини, ландшафт місцевості, ліси, відстані) в поєднанні з соціальним (віросповідання, культурно-освітній рівень населення, економічна політика влади, військова присутність). Вони разом визначали магістральний поступ індустріального виробництва значного українського регіону, здатного забезпечити потреби і перетворитися на джерело матеріальних статків значної частини жителів краю.

Населення Правобережної України за 100 років збільшилося втричі і досягнуло наприкінці XIX ст. 10 млн. чоловік. Таке стрімке зростання стало можливим завдяки досягненню певного рівня еко-

номічного добробуту населення, неможливого, в умовах тогочасної промислової революції, без розбудови промисловості. В статті визначаються основні тенденції розвитку суконних, порцелянових, цукроварних, гуральних підприємств та визначається їх місце в структурі місцевого господарства.

У дослідженні визначається значення вільного ринку для розвитку окремих галузей промисловості колишніх Київської, Подільської і Волинської губерній, висвітлюється роль регіону на тодішньому загальноєвропейському ринку промислових товарів та продукції.

Враховуючи неможливість вирішення, в межах такого короткого дослідження, всього комплексу проблем, пов'язаних зі становленням ринкових відносин на території регіону, основну увагу в статті приділено найбільш важливим для краю галузям економіки. Починаючи з 40-х років XIX ст. беззаперечним лідером місцевої індустрії стає цукроваріння. Інтенсифікація виробництва цукру в зазначений період слугує яскравим прикладом позитивного впливу ринкового механізму та високу конкурентоздатність української промисловості на Європейському ринку навіть за умов існування старих, феодальних відносин у дореформеній Російській імперії.

Ключові слова: Правобережна Україна, ринкові відносини, промисловий розвиток, харчова промисловість, соціальна сфера, цукроваріння, гуральництво, українська порцеляна.

В кінці XVIII ст. українські землі були вкотре поділені і опинились під владою Російської та Австрійської імперій, у складі яких вони перебували впродовж XIX – початку XX ст. Саме в цей час до Російської імперії були приєднані землі, на яких царським урядом було утворено Київську, Подільську і Волинську губернії. Ці території і склали Правобережну Україну. На початку XIX ст. тут почався промисловий переворот, пов'язаний із застосуванням парової техніки. На перший план у регіоні виходить харчова промисловість, яка виявилася найкраще пристосованою до ринкових відносин.

Враховуючи важливість і цікавість порушеної проблеми, до її вирішення вдавалось на одне покоління дослідників. Вивчення розвитку промисловості України на рівні регіонів розпочалося ще в другій половині XIX ст. і триває до нині. Економічні процеси, що відбувалися на території Правобережної України в дореформенний час, досліджували К. Екстер, Д.П. Журавський, А.А. Блау, Є.С. Лур'є, А.І. Рафалович, С.П. Фармаковський, А.І. Ярошевич [1]. Вивчення індустріального розвитку краю було продовжено в працях І. Фещенка-Чопівського, Н.Я. Григорієва, Д.І. Багалія, К.Г. Воблого, О.П. Оглобліна, А.А. Нестеренка, Ф.Е. Лося, І.О. Гуржія, Т.І.Лазанської, О.М. Гордуновського [2] та інших. Загалом, історіографічний доробок вітчизняної науки більш повно висвітлює промисловість краю в пореформенний період – час її стрімкого поступу. Індустрія Правобережжя в першій половині XIX ст. вивчена слабше.

Правобережна Україна, з точки зору геополітичного, природно-кліматичного, соціокультурного факторів, безумовно, була коштовним діамантом у короні російського самодержавства.

Територія краю складала 2990 тис. квадратних миль, а населення (на кінець XIX ст.) – біля 10 млн. чоловік. На одну милю приходилося 2670 чоловік (найбільше в імперії; в малоросійському краї – 2640, у середньому чорноземному – 2200 чол., у московському центральному – 1630) [3, с.34].

Вагомим фактором, який суттєво впливав на економічні процеси в регіоні, була значна військова присутність в регіоні. У середині XIX ст. загальна чисельність армійських чинів по всій території Правобережжя нараховувала близько 150 тис. осіб [4, с.67]. Місцями значних армійських залог стають Проскурів, Заславль, Нова Ушиця, Волочиськ і Старокостянтинів.

Російська армія перетворилася в краї на дівий державний інструмент. Великий спектр повноважень губернаторів, заборона масових зібрань, тотальний контроль над судово-виконавчою системою, нагляд за «небезпечними» елементами, висилка підозрілих осіб, запровадження стану посиленої охорони породжували таку ситуацію, яка не могла не вплинути на соціально-економічні відносини.

Тягар утримання значного військового контингенту, та сама рекрутчина загалом, повною мірою лежали на плечах місцевих «простих станів». Разом з тим, армія пожвавлювала економічне і громадське життя в регіоні, оскільки вимагала з державного інвестування у розвиток інфраструктури краю, притягувала приватні капітали в реконструкцію житлового фонду, гостинних дворів, активізувала торгівлю. Постачання для потреб армії продовольства, дров, свічок, виробництво сукна, одягу, взуття перетворилося у вигідний бізнес для промисловців Правобережжя. Так, в кінці XVIII ст. у Минківцях, Ушицького повіту, виникла одна з перших на Поділлі суконних мануфактур. У 1816 р. суконні виробництва вже працювали в Сокильці цього ж повіту та Жажівцях Проскурівського повіту. В 1845 р. їх вже налічувалося 65 [5, с.37].

Протягом першої половини XIX ст. на території краю з'явилися підприємства, що належали іноземним родинам Капелів, Байерів, Крейтерів, Геймів, Кізевальтерів, Бергманів, Бостів та інших. Ці особи володіли валютними, капелюшними і суконними мануфактурами, міні-фабриками, на яких діяло від 2 до 15 верстатів, що виготовляли тисячі аршин тонкого, простого, ліврейного сукна, каразеї та байки [4, с.156].

В цей період в країнах Західної Європи відбувається промислова революція, яка не могла не позначитись на ході економічного розвитку країн Центральної та Східної Європи, в тому числі й українських територій. На Правобережжі високу ефективність господарювання демонструють великі магнатські господарства, які все більше втягувались у товарно-грошові відносини. Помішки намагались виробити якомога більше сільськогосподарської продукції на продаж, щоб одержати гроші, необхідні для власних потреб. Промислові підприємства були здатні за короткий проміжок часу принести своєму власнику прибутки, набагато вищі ніж доходи, отриманих від сільського господарства, тому перші значні промислові об'єкти краю засновували саме місцеві латифундисти.

Це особливо актуально в умовах аграрного перенаселення на території Правобережної України. Висока щільність населення краю та його невисокі статки створювали значний ринок робочих рук для місцевої індустрії, який повною мірою проявив себе після реформи 1861 р. За даними Статистичного опису Київської губернії, виданого в 1852 р., лише приблизно третина селянських дворів краю мала власне тягло й займалась землеробством [6, с.362]. Схожим було становище селян Поділля та Волині. Так, у 1837 р. волинський губернатор повідомляв, що тамтешні селяни «взагалі бідні, їхнє господарство розладнане» [7, арк.22]. На території регіону існували цілі села, людинність яких жила з милостині [8, арк.167].

Не краще поміщицьких жила протягом першої половини XIX ст. більшість селян у державних маєтках. В другій половині 30-х рр. XIX ст. в українських губерніях їх мешкало близько 1604107 осіб, що становило 21,2 відсоток від загальної кількості в імперії. За регіонами розподіл був такий: 2,19% – на Правобережжі, 13,31% – на Лівобережжі і 5,65% – на Півдні [9, с.95]. На території Правобережної України в 40-х рр. XIX ст. налічувалося лише 464 державні маєтки. Тут державні селяни перебували на т. зв. «господарчому становищі», тобто маєтки з ними здебільшого віддавалися в оренду місцевій шляхті. На думку сучасної дослідниці О.О. Крижановської, їх економічне становище було ледь не гірше, ніж поміщицьких [10, с.131]. Чимало з них марно намагалися покращити своє майнове становище за допомогою відхожих промислів, або навіть заняттям контрабандою.

Втягнення поміщицьких господарств у ринкові відносини, що невпинно розвивались і зміцнювались в дореформеній економіці, призводило і до швидкого розвитку окремих галузей промисловості краю, особливо таких, як цукроваріння та гуральництво. Поява в поміщицьких маєтках регіону промислових підприємств, що працювали на ринок, завдала удару по замкнутості господарської діяльності окремих маєтків, а, отже, по самих підвалинах поміщицького виробництва. І чим більшими були розміри цих підприємств та обсяги виробництва, тим ширшими і міцнішими ставали їх зв'язки з ринком.

На думку Ю. Фартушняка, найсприятливішим районом бурякоцукрового виробництва ще на початку XIX ст. виявилася Правобережна Україна, тому що в цей період, за інерцією, діяли економічні відносини, закладені й розвинуті тут ще в часи, коли регіон належав до Речі Посполитої [11, с.78].

Наступною причиною була наявність лісових масивів, котрі належали поміщикам, таких необхідних для процесу цукроваріння. Великі латифундії і значна кількість кріпаків забезпечували місцевим поміщикам значні прибутки, отже вони мали можливість купувати дороге обладнання для цукрових підприємств. Сприятливим чинником до розвитку цукрового виробництва також була інвентарна реформа 1847–1848 рр., яка підірвала економічний розвиток крупних землевласників (переважно поляків) у краї і спонукала їх переходити до промислового виробництва.

Так, напередодні реформи 1861 р. у Волинській губернії діяло 376 фабрик і заводів, на яких застосовувалася наймана праця близько чотирьох тисяч робітників [12, с.68]. Це були, переважно, дрібні підприємства з примітивною технікою, виробництво на яких мало чим відрізнялося від кустарного. Завдяки природно-кліматичним особливостям регіону, провідне місце займали винокурна, цукрова, поташна, а також залізно-рудна, фарфоро-фаянсова, суконна та деревообробна галузі. До початку освоєння Донбасу металургія в Україні розвивалася переважно на Поліссі, отже Волинь була одним з її лідерів. Поступово в регіоні розвивалася паперова промисловість, яка на Україні почала формуватися ще наприкінці XVI – на початку XVII ст.

В 40-х рр. XIX ст. у промисловості Правобережної України починає домінувати цукроваріння. Нові підприємства такого профілю з'являються тут немов гриби після дощу. Лише протягом 1842-1847 рр. їх кількість на території Правобережжя зростає з 31 до 89. У Київській губернії – з 16 до 56, у Подільській – з 15 до 25, у Волинській губернії почали працювати 8 цукроварень (раніше не було жодної). Дуже скоро регіон перетворюється на потужного виробника цукру, здатного не лише забезпечити потреби Російської імперії, але й експортувати його за кордон. У 1848–1849 рр. в імперії було вироблено 796 500 пудів цукру, з них в Україні – 637 640 пудів (81%). У Київській губернії виготовили 382 400 пудів, у Подільській – 91 750 пудів і у Волинській – 37 тис. пудів. В цей час на території Київщини діяли 20% всіх підприємств імперії, які спромоглися випустити 58% вартості всього цукру країни [13, с.65].

Саме в 40-х рр. XIX ст. розпочалась підприємницька діяльність І.М. Бродського, який у 1846 р. в с. Лебедині, недалеко від станції Шпола (Київська губернія), побудував свій перший завод. На початок XX ст. у власності 6 акціонерних товариств, якими володіли Бродські, було вже 10 бурякоцукрових і 2 рафінадні заводи (у тому числі в Київській і Подільській губерніях) [14, с.40]. Інший тогочасний український підприємець, А.А. Бобринський, збудувавши 6 цукрових і 1 головний рафінадний завод в Черкаському і Чигиринському повітах Київщини, у 1840 р. заснував механічний завод, де виробляють обладнання для цукроварень. Характерно, що вироблене устаткування встановлювалось як на власних підприємствах, так і на заводах сусідніх регіонів – Волині і Поділля. Розуміючи важливість людського фактора, А.А. Бобринський у 1842 р. заснував безкоштовну лікарню на 100 ліжок для своїх робітників і 3 парафіяльні школи для їх дітей [14, с.205]. На одному з його подільських підприємств, Михайлівському заводі, у 1854 р. вперше було випробувано так званий німецький спосіб добування бурякового соку за допомогою турбін. Таким чином, вихід цукру збільшився на 9 відсотків порівняно з пресовим способом, а витрати на переробку 10 пудів буряку зменшилися на 13 коп. [15, с.40].

Містечко Кагарлик, на півдні Київського повіту, в середині XIX ст. відіграло роль свого роду резиденції поміщика Д.А. Трощинського, який, крім нього, володів селами Кагарлицькою

Слободою, Гороховаткою, Новоселкою, Тернавкою, Яновкою (разом 18 480 дес. землі), а також мав великий маєток у Полтавській губернії. В 1858 р. тут збудовано великий цукровий рафінадний завод, а ще раніше існували винокурня, пивоварня і суконна фабрика. Всі ці багатства були пожалувані російським царем дідю Д.А. Троцинського – бувшому міністру юстиції Д.П. Троцинському після приєднання краю до Російської імперії [16, с. 60].

Цукор, вироблений на поміщицьких і купецьких заводах краю збувався як на місцевих ринках, так і вивозився в Москву, Петербург, Ростов, Сімферополь. За даними К.Г. Воблого, у 1848–1849 рр. лише з Подільської губернії було вивезено 103,4 тис. пудів цукру. Дуже часто промислові об'єкти краю тою чи іншою мірою були пов'язані з цукровим або гуральним виробництвом або обслуговували його. Так, в містечку Славути Волинської губернії, 1858 р. був заснований завод «Альпоп, Рад і Левенштейн у Варшаві». Підприємство з річним виробництвом на 50,7 тис. руб. виробляло машини для цукроварень, у тому числі й подільських і забезпечувало роботою 71 особу [17, с.257].

Виробництво горілки на продаж у поміщицьких маєтках Правобережжя набуло значного поширення вже в XVIII ст. і продовжувало невпинно зростати протягом першої половини XIX ст. Тут гуральництво було однією з найголовніших статей доходу місцевих дідичів. На думку І.О. Гуржія, характерним явищем для винокурної промисловості Правобережної України в першій половині XIX ст. була її концентрація в руках поміщиків, які майже повністю витіснили державних селян, які ще в XVIII ст. мали в своїх руках чималу кількість дрібних гуралень [18, с.176].

Протягом цього часу, на тлі збільшення виробництва, відбувалося скорочення кількості гуралень краю. На 1860 р. у Правобережній Україні було 967 гуралень: у Київській губернії – 388, у Волинській – 328 і 251 – у Подільській. В 1801 р. у трьох губерніях їх було 3522. Виробництво, однак, зросло в три рази. Самі гуральні слугували потужними споживачами місцевого зерна. В 40–50-х рр. на винокурні підприємства Київської губернії надходило майже 40% товарного хліба, вирощеного на території регіону. Гуральництво та продаж спиртних напоїв у 1846 р. становило біля 29,7% доходу поміщицьких господарств краю [13, с.62]. На Волині, через брак сировини, напередодні 1861 р. гуральництво знаходилося в стані занепаду.

Свідченням впливу ринкових відносин на винокурну промисловість краю було створення спеціальної групи торгівців-посередників, які закупували горілку в поміщицьких маєтках і перепродували [18, с.181-182].

Одночасно з гуральнями і цукроварнями частина поміщиків і купців Правобережної України влаштовували і підприємства з виробництва сукна. Особливо швидко розвивалися купецькі суконні підприємства. Якщо 1814 р. на території Правобережжя поміщикам належало 22 суконні мануфактури і 13 – купцям, то 1832 р. у власності поміщиків перебувало 33 мануфактури і 50 –

належало купцям. Найбільше таких підприємств було на Волині, найменше – на Київщині [13, с.62].

Прибутки від таких об'єктів господарювання становили, як правило, незначну частину в загальній сумі прибутків підприємств регіону. Вони не відзначались ні значними розмірами, ні обсягами виробництва. Так, на жодній з 8 суконних фабрик містечка Немирів Проскурівського повіту Подільської губернії кількість робітників не сягала 10 чоловік. З 49 суконних фабрик (на 1858 р.) міста Дунаївці Ушицького повіту лише на 4-х кількість працюючих становила більше 20 осіб: на фабриці Вільгельма Розенбаума, Карла Екснера, Генріха Фурмана і на підприємстві Фрідріха Генчке [19, арк.2]. Для прикладу, на цукровому заводі графині Жозефіни Шембке, що в с. Вишнівчик Кам'янецького повіту, працював 301 робітник, на заводі поміщика Вацлава Міньковського у с. Соснівки Могилівського повіту – 419 [19, арк.8].

Перша мануфактура з виготовлення порцеляни на території України працювала в Корці на Волині в кінці XVIII – першій третині XIX ст. Керамічне виробництво тут було засновано в 1784 р., після того, як професійні експерти в Мейсоні підтвердили придатність білої місцевої глини для виготовлення фаянсу і було виявлено достатні запаси інших сировинних матеріалів (гіпсу, кварцу, гончарних глин). Фабрика фаянсу і порцеляни в Корці була створена і функціонувала як акціонерне підприємство, типове для промисловості XVIII ст., що іменувало себе Компанією фабрики в Корці. Початковий капітал було складено з продажу в 1784–1787 рр. 22 акцій по 1000 золотих кожна. Згодом, кількість акцій зросло до 100, оскільки розширення виробництва вимагало значних капіталовкладень.

У 1803 р. на підприємстві працювало, окрім інших робітників, 22 живописця і 51 майстер на точильних верстатах [20, с.16].

За вільним наймом на виробництві працювала певна кількість «фабрикантів», та головну робочу силу на всіх етапах існування мануфактури становили кріпосні селяни з прилеглих сіл. Офіційна статистика за 1813–1814 рр. зазначала, що на Корецькій мануфактурі працювало 70 поміщицьких кріпосних селян і 8 вільнонайманих. Показово, що в «Проспекті фабрики порцеляни і фаянсу в Корці» вказувалося: всі працюючі на точильних верстатах – люди місцеві, «...внаслідок чого їх платня набагато менша, ніж якби вони були іноземцями». У кращі роки тут творили художник-мініатюрист Казимир Сочінський, художники Блюман, Гаєвський, Хоміцький (учні відомого в той час художника Ф. Смуглевича). В 1811 р. на підприємстві виготовлено і реалізовано біля 45 тис. одиниць порцелянового посуду. Виробництво тривало до 1832 р. [20, с.18].

У містечку Баранівка (Волинська губернія), над рікою Случ, з давніх-давен виготовляли посуд – декоративний, оздоблений прикрасами та кольоровою поливою, зокрема, так звані «баранці» [21, с.18]. У 1804 рр. Михайло Мезер, молодший брат з родини Мезерів, які створили виробництво порцеляни в Корці, заснував

подібне підприємство і в Баранівці. Тоді це містечко було частиною маєтку магнатів Любомирських-Валевських. З ними М. Мозер підписав контракт на створення порцелянової фабрики. За контрактом останній отримував за 50 злотих у рік право користування землею на весь час існування фабрики порцеляни і фаянсу в Баранівці.

Володарі маєтку зобов'язувалися безоплатно надавати матеріали (цеглу, ліс) для будівництва першої фабричної будівлі. На зведення будинків для робітників («фабрикантів») матеріали відпускалися за помірними цінами в кредит на три роки. Цікавим є пункт контракту де вказано, що до фабрики приписувалося 12 кріпосних «місцевих хлопів», «... яких за жодних обставин від фабрики в Баранівці не можна забрати, а також і їх дітей» [22, с.56]. Ця мануфактура була задумана і створена як кріпосне виробництво, про що свідчить право М. Мезера не лише наймати ще кріпаків у разі необхідності, але й розглядати всі спірні питання щодо роботи фабрики.

З початку свого існування підприємство було зорієнтовано на місцеву сировину. 1829 р. у болотяних і лісистих околицях, за три версти від Баранівки, поблизу сіл Стара Гутка і Городище добувалася глина. Деякі сировинні припаси довозилися з інших країв: гіпс і алебастр з Поділля, «краска кобальт» – з Петербургу, срібло – з Волинської губернії, «золото використовується з голанських червонців», а інші припаси і фарби купувалися в Бердичеві і Баранівці. В 1856 р. глину для потреб підприємства почали видобувати в околицях села Кашперівка [20, с.168].

Протягом свого довго існування (більше ніж 200 років) виробництво в Баранівці багато разів змінювало власників, здавалося в оренду, а згодом, після націоналізації, перетворилося на одне з флагманів виготовлення порцеляни і фаянсу Радянської України. Вироблені тут вази, блюда, тарелі, соусниці, чашки з блюдцями, салатники, чайники, посуд «з живописом і позолотою», увійшли у побут багатьох жителів Східної Європи. На відміну від багатьох інших, підприємство продовжує працювати і зараз – в часи незалежної України. Ближче познайомитися з його історією дозволить нині діючий музей у місті Баранівка сучасної Житомирської області.

Ще один відомий старовинний центр виробництва порцеляни в Україні також був розташований на території Волині (зараз не діє). Початок керамічного виробництва у Городниці (зараз – селище міського типу Новоград-Волинського району Житомирської області) також був безпосередньо пов'язаний з діяльністю порцелянової мануфактури в Корці, де поряд з порцеляною виготовляли і фаянсові вироби. Місцева фабрика, яка виникла як дочірнє виробництво Корця, належала акціонерній компанії Корецької мануфактури. Вона будувалася 4 роки на капітали компанії за авансування магната Ю. Чарторийського. В 1811 р. мануфактура в Городниці мала на своїй території 4 дерев'яних будинки, 2 склади, дров'яний сарай, 3 погребів, інші будівлі. Крім того, протягом 1807-1811 рр. було збудовано 19 будинків для її робітників. Всі вони були дерев'яні, кри-

ті соломою або дранкою, з глинобитною підлогою, в два-три вікна. Тоді всіх працівників було біля 70 осіб [20, с.100].

У 1830 – 1840-х роках завод у Городниці здавався в оренду за 800 руб. сріблом. На початку 50-х років XIX ст. власницею Городниці була Тереза Любомирська, а потім – її син Ю. Любомирський, який, успадкувавши від матері городницький маєток, продав його разом з фабрикою поміщику Вацлаву Руликовському в 1856 р. Це, фактично, розпочало новий етап в історії виробництва, оскільки Руликовський вирішив модернізувати виробництво з метою виготовлення на фабриці порцеляни.

Були збудовані спеціальні печі для випалення порцелянових виробів, на річці Случ зведено спеціальний водяний млин. Перше десятиліття господарвання нового власника виявилось досить успішним. На Городницькій фабриці на середину 1860-х рр. вироблялося продукції на 25 тис. руб. Данні 1868 р. свідчать, що виробництво фабрики вимірювалося сумою в 6,5 тис. руб. [23, с.310]. Протягом XIX ст. асортимент Городниці був широким, включав предмети з порцеляни, фаянсу, кам'яної маси і «мозаїк». Окрім посуду для місцевих жителів, тут виготовляли сервізи, прикрашені золотом, сріблом, платиною. Дюжина таких тарілок тоді коштувала від 3 до 12 руб.

У 1796 р. між платами гір, що оточували Київське село Межигір'я, було знайдено поклади порцелянової і фаянсової глини. Вже через два роки там з'явилася фаянсова фабрика, до якої було приписано казенних селян Нових Петрівців і Валаків, а також 800 десятин казенного лісу й 5082 десятини землі. До 1822 р. фабрика була у віданні Київського магістрату, а з 1822 р. перейшла в державну власність. У 1857 р. на ній встановлено парові машини, однак 1858 р. підприємство, через низьку рентабельність, потрапило в оренду за 6000 руб. сріблом на рік до київського купця Барського. В кращі часи фабрика щорічно спалювала більше 1500 кубічних сажень дров, одного вівса для коней споживалося 5000 четвертей. Директор та керівництво фабрики отримували платні 6 тис. сріблом щорічно, ще 4 тис. (сума астрономічна для того часу) отримував виписаний з Німеччини майстер [16, с.8]. Загалом, практично всі підприємства такого профілю в Україні першої половини XIX ст. працювали на території Волині.

Ткацькі промисли та ремесло також були традиційно добре розвинуті у поліських районах Волинської губернії. Тут на початку XIX ст., при маєтках Ільїнських, Любомирських, Уварових та інших, виникли перші мануфактури, на яких часто поєднувалася праця кріпаків і вільних робітників. Так, на заснованій у 1816 р. у Новограді-Волинському ткацькій мануфактурі графа Ільїнського на 35 верстатах 1356 кріпаків і 6 вільнонайманих робітників виготовляли в рік 607,8 тис. метрів сукна [24, с.45].

Свідченням нерозвиненості ринкових відносин на території Правобережжя були і численні випадки припинення діяльності місцевих підприємств через нестачу обігових коштів, як це було на салотопному заводі у м. Балта, цегельному – у с. Вишня Вінницького

повіту, або, що ще характерніше для дореформеного часу, через нестачу робітників. Саме ця причина, як зазначалось у звіті про стан фабрик і заводів Подільської губернії за 1858 р., призвела до зупинки цегельних заводів поміщика Раковського в с. Каданцях та поміщиці Мельниківської в с. Лужа Вінницького повіту, салотопної фабрики с. Вихлявці Гайсинського повіту [25, арк.15,16].

Отже, перша половина XIX ст. була важливим періодом для господарського розвитку Правобережної України. У цей час реміснича промисловість по містах і містечках поступово занепадала, а фабрично-заводська – шойно починалась і ще не була розвинутою. Як правило, вона засновувалась на капіталах польських і російських поміщиків, євреїв та німців. За перешкоду до промислового поступу було кріпацтво та інші вади російського царизму, однак, і за таких умов, деякі галузі промисловості регіону (гуральна, цукроварна, порцелянова тощо), враховуючи природні, геополітичні і соціальні особливості Правобережжя, розвивалися в ричищі ринкових відносин.

Список використаних джерел і літератури:

1. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / уклад., автори вступної статті С.А. Копилов, А.Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 124 с.; Журавский Д.П. Статистическое описание Киевской губернии / Д.П. Журавский. – К. : Б.в., 1852. – Ч. I-III; Блау А.А. Торгово-промышленная Россия / А.А. Блау. – СПб. : Типограф. А.С. Суворина, 1899. – 3038 с.; Лурье Е.С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России / Е.С. Лурье. – СПб. : Б.в., 1913. – 253 с.; Рафалович А. Промышленные синдикаты за границей и в России, их экономическое и социальное значение / А. Рафалович. – СПб. : Антей, 1904. – 246 с.; Фармаковский С.П. Синдикатские этюды / С.П. Фармаковский. – СПб., 1908. – 203 с.; Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А.И. Ярошевич. – К., 1908-1911. – Вып. I-IV.
2. Феценко-Чопівський І. Природні багатства України / І. Феценко-Чопівський. – К., 1918. – Ч.ІІ. – 138 с.; Григорьев-Наш М. Поділля. Географічно-історичний нарис / М. Григорьев-Наш. – Кам'янець-Подільськ, 1918. – 90 с.; Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті / Д.І. Багалій. – Х., 1928. – Т.І. – 387 с.; Воблій К.Г. Нариси з історії російсько-української цукровобурякової промисловості / К.Г. Воблій. – К., 1928-1930. – Т. I-II; Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А.П. Оглоблин. – К. : Гос. из-во Украины, 1925. – 232 с.; Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX в. / А.А. Нестеренко. – М., 1954. – 307 с.; Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX столетия (конец XIX ст. – 1904 г.) / Ф.Е. Лось. – К., 1955. – 327 с.; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. XIX ст. / І.О. Гуржій. – К., 1968. – 189 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т.І. Лазанська. – К., 1999. – 281 с.; Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст./ О.М. Гордуновський // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2000. – № 1. – С. 61-66.

3. Фабрично-заводская промышленность и торговля России [збірник статей / упоряд.: В.І. Ковалевський, М.П. Ланговий]. – СПб. : Типограф. И.А. Ефрона, 1896. – 703 с.
4. Мацко Н.С. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр.) : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Мацко Наталія Степановна. – Тернопіль, 2012. – 331 с.
5. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX століття: Текстильне виробництво / Т.І. Дерев'янкін. – К. : АН УРСР, 1960. – 127 с.
6. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – СПб. : Тип. Мин-ва Внутр. дел, 1852. – Ч. 2. – 559 с.
7. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДАУК), ф.442, оп.1, спр.2256.
8. ЦДАУК, ф.442, оп.451, спр.98, арк.167.
9. Орлик В.М. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) / В.М. Орлик // УЖ. – 2007. – №1. – С. 91-98.
10. Крижановська О.О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст. / О.О. Крижановська // УЖ. – 2007. – № 2.
11. Фартушняк Ю. Причини виникнення бурякоцукрової промисловості в Україні: до 180-річчя виникнення бурякоцукрової промисловості в Україні / Ю. Фартушняк // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. : доповіді та повідомлення / [Українське історичне товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет ; редактори: А. Винар, О. Завальнюк]. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог : Вид-во НаУОА, 2007. – Т.3. – 455 с.
12. Братчиков А. Материалы для исследования Вольнской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях / А. Братчиков. – Житомир : Тип. Губернского Управления, 1868. – Вып. I. – 180 с.
13. Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. / О.М. Гордуновський // УЖ. – 2000. – № 1. – С. 61-71.
14. Ковалинский В.В. Меценаты Киева / В.В. Ковалинский. – К. : Кий, 1998. – 528 с.
15. Раковский Л.Э. Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века / Л.Э. Раковский. – Чернигов : Из-во ЧПИ, Б.р. – 210 с.
16. Похилевич А. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / А. Похилевич. – К. : Тип. Киевопечерской Лавры, 1864. – 763 с.
17. Список фабрик и заводов Европейской России / [під ред. В.Е. Варзара]. – СПб. : Вестник финансов, 1903. – 839 с.
18. Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О. Гуржій. – К. : Держполітвидав, 1954. – 450 с.
19. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА), ф.228, оп.1, спр.9656.
20. Петрякова Ф.С. Украинский художественный фарфор (Конец XVIII – начало XX ст.) / Ф.С. Петрякова. – К. : Наук. думка, 1985. – 222 с.
21. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста. Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР / Ю.М. Кругляк. – К. : Наук. думка, 1978. – 152 с.

22. Фарфоровая фабрика в Барановке // Вольнские губернские ведомости. – 1856. – № 11.
23. Братчиков А. Материалы для исследования Вольнской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях / А. Братчиков. – Житомир : Тип. Губернского Управления, 1868. – Вып. II. – 493 с.
24. Янсон Ю.Э. Хлебная торговля на Волыни / Ю.Э. Янсон. – СПб. : Б.В., 1870. – 285 с.
25. КПМДА, ф.228, оп.1, стр.9656.

А. Михайлик

СТАНОВЛЕНИЕ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

В статье, на основе архивных источников и историографической базы, освещается развитие промышленного производства на территории Правобережной Украины на протяжении первой половины XIX в. Определяются региональные особенности становления промышленности, как под воздействием свободного рынка, так и политико-социальных факторов пребывания края в составе Российской империи.

Начинает исследование краткая информация по историографии затронутой проблемы.

Местную промышленность формировали имеющиеся здесь естественно-географический фактор (полезные ископаемые, ландшафт местности, леса, расстояния) в сочетании с социальным (вероисповедания, культурно-образовательный уровень населения, экономическая политика власти, военное присутствие). Они вместе определяли магистральный прогресс индустриального производства значительного украинского региона, способного обеспечить потребности и превратиться в источник материального достатка значительной части жителей края.

Население Правобережной Украины за 100 лет увеличилось в три раза и достигло в конце XIX в. 10 млн. человек. Такой стремительный рост стал возможным благодаря достижению определенного уровня экономического благосостояния населения, невозможного, в условиях тогдашней промышленной революции, без развития промышленности. В статье определяются основные тенденции развития суконных, фарфоровых, сахароваренных, винокурных предприятий и определяется их место в структуре местного хозяйства.

В исследовании определяется значение свободного рынка для развития отдельных отраслей промышленности бывших Киевской, Подольской и Вольнской губерний, освещается роль региона в тогдашнем общеевропейском рынке промышленных товаров и продукции. Учитывая невозможность решения, в пределах такого короткого исследования, всего комплекса проблем, связанных со становлением рыночных отношений на территории региона, основное внимание в статье уделено наиболее важным для края отраслям экономики. Начиная с 40-х годов XIX в. безоговорочным лидером местной индустрии становится сахароварения. Интенсификация производства сахара в указанный период служит ярким примером положительного влияния рыночного механизма и высокую конкурентоспособность украинской промышленности на Европейском рынке даже в условиях существования старых, феодальных отношений в дореформенной Российской империи.

Ключевые слова: Правобережная Украина, рыночные отношения, промышленное развитие, пищевая промышленность, социальная сфера, сахароварения, винокурение, украинский фарфор.

A. Mykhailyk

THE FORMATION OF MARKET RELATIONS IN THE INDUSTRY RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

The article, based on archival sources and historiographical framework highlights the development of industrial production in the Right-Bank Ukraine during the first half of the nineteenth century. Identify regional features becoming the industry as under the influence of the free market, and political and social factors stay in the land of the Empire.

Starts intelligence summary on historiography problems raised.

Local industry is available form the natural geography (minerals, landscape areas, forests, range) combined with social (religious, cultural and educational level of the population, economic policy, the military presence). Together they determined the main industrial production significant progress Ukrainian region, able to meet the needs and become a source of considerable material wealth of the inhabitants of the land.

The population of the Right-Bank Ukraine for 100 years has tripled and reached the end of the nineteenth century. 10 million. People. Such an increase was made possible by, among other things, to achieve a certain level of economic welfare, impossible, in a modern industrial revolution, no building industry. The paper identifies the key trends of cloth, porcelain, sugar refineries, distilleries and enterprises is determined by their place in the structure of the local economy.

In the article the importance of a free market for individual industries former Kiev, Podolia and Volyn provinces, highlights the region's role in what was then the European market, industrial goods and products.

Given the impossibility of resolving, within such a short study of all complex problems associated with the development of market relations in the region, the focus of the article is given to the most important sectors of the economy to the edge. Since 40 years of the nineteenth century. the undisputed leader of the local industry is sugar. Intensification of sugar production in this period serves as a vivid example of the positive impact of the market mechanism and high competitiveness of Ukrainian industry in the European market even with the existence of old feudal relations in the pre-reform Russian Empire.

Key words: Right-Bank Ukraine, market, industrial development, food, social, sugar, huralnytstvo, Ukrainian porcelain.

Отримано: 12.11.2014